

Mokslinis gyvenimas

APIE DISERTACIJŲ GYNIMĄ VILNIAUS UNIVERSITETO ISTORIJS FAKULTETE

2001 metų birželį Vilniaus universiteto Istorijos fakultete gintos istorijos krypties humanitarinių mokslų daktaro disertacijos.

Birželio 1-ąją Edmundas Gimžauskas gynė disertaciją „Baltarusių veiksnys moderniosios Lietuvos valstybės teritorijos formavimesi: etnopolitinis, politinis, geopolitinis aspektai (1915–1923)“.

Disertacijos gynime dalyvavo doktorantūros komiteto nariai: komiteto pirmininkas, darbo vadovas doc. dr. Č. Laurinavičius, prof. habil. dr. V. B. Pšibilskis, prof. habil. dr. A. Eidintas, prof. habil. dr. M. Maksimaitis, prof. habil. dr. A. Šidlauskas, oficialūs oponentai: prof. habil. dr. B. Kuzmickas, doc. dr. R. Lopata. Taip pat dalyvavo kiti universiteto akademinės bendruomenės nariai, disertanto kolegos bei draugai.

Gynimo posėdžio pirmininkas prof. habil. dr. V. B. Pšibilskis, pateikė informaciją apie darbo autoriaus doktorantūros studijas bei konstatavo, kad reikalavimai mokslo laipsniui įgyti įgyvendinti.

Disertacijos pristatymo pradžioje buvo aptarta pasirinktos temos literatūra bei šaltiniai, apibūdinta tyrimo problematika.

Paminėta, jog istoriografija negali pasigirti baltarusiškos problematikos tyrinėjimų gausa. Pristatant disertaciją, tomis pačiomis mintimis,

kurios formuluojamos išanginėje darbo dalyje, apibūdinta tyrimo problema. Autorius teigia, jog prabilus apie Europos žemėlapyje po Pirmojo pasaulinio karo vėl ėmusios figūruoti Lietuvos valstybės teritoriją, ir konkrečiai – apie jos kontūrus, vienareikšmės žinovų nuomonės šiuo klausimu neišgirstume. Kalbant apie teritoriją rytuose, būtų galima išskirti dviejų variantų kontūrus: svajotuosius – tuos, kurie buvo išsiderėti 1920 m. liepos 12-osios sutartimi su Sovietų Rusija, ir realiuosius, padiktuotuosius 1920 m. rudens karo su L. Želigovskio daliniais ir juos rėmusia Lenkija. Paprastai tariant akivaizdu, kad Lietuvos valstybės formavimasis buvo komplikuotas. Akivaizdu ir tai, kad tiesioginė to priežastis buvo išorinės jėgos. Tiek lietuvių, tiek užsienio istoriografijoje, nagrinėjančioje šį laikotarpį, netrūksta darbų, kuriuose aptartas išorinių jėgų vaidmuo formuojantis Lietuvos valstybei ir jos teritorijai. Nagrinėjama ir didžiųjų pasaulio galybių, ir tiesioginių kaimynų – rusų, vokiečių, lenkų – įtaka Lietuvos raidai. Tuo tarpu baltarusių įtakos Lietuvos procesams XX amžiuje tema pasigirti dėmesiu negali. Pastebima tendencija išvis nelaikyti gudų savarankišku politiniu veiksmu.

Beje, sąvokos „gudai“, „baltarusiai“ ir „Gudija“, „Baltarusija“ darbe vartojamos kaip sinonimai, nors darbo pavadinime figūruoja terminas „baltarusių veiksnys.“ Nors ir egzistuoja tendencija nelaikyti baltarusių savarankišku politiniu veiksmu, pats jų veikimo žemesniame ar

aukštesniame politikos lygmenyje faktas yra pripažįstamas. Todėl galima iškelti pagrįstą prielaidą, jog tokiais teritorijos formavimuisi lemiamais momentais, kaip 1920 m. liepos 12-osios sutartis ar karas su L. Želigovskiu, baltarusių veiksnys turėjo įtakos suinteresuotų šalių teritoriniams sprendimams. Susidaro įspūdis, jog baltarusių poveikis Lietuvos valstybės formavimuisi kaip tik ir reiškėsi valstybės teritorijos aspektu. Sujungta į visumą kitų tyrinėtojų pateikta informacija leidžia tvirtai teigti, jog baltarusių veiksnys nebuvo koks atsitiktinis pakeleivis tam tikroje Lietuvos valstybės formavimosi atkarpoje, o veikiau išstikimas palydovas ilgame to formavimosi kelyje.

Savo disertacijos tyrimų objektu autorius pasirinko lietuvių ir baltarusių politinius santykius besikuriančios modernių laikų Lietuvos valstybės teritorinio tapimo problematikos kontekste. Akcentuotina, jog disertacijoje lietuvių ir baltarusių santykių tyrimas yra ne savitiksliis, bet orientuotas į valstybės teritorijos formavimosi pažinimą.

Pagrindinis disertacijos tikslas – ištirti baltarusių vaidmenį formuojantis Lietuvos valstybės teritorijai eventualaus išorinių jėgų poveikio kontekste. Iš to išplaukia šie uždaviniai: aptarti baltarusių, kaip politinio subjekto, tapimo problemas; išnagrinėti baltarusių politinių santykių su lietuviais raidą bei aplinkybes; kartu siekiama papildomai apibūdinti didžiųjų valstybių politiką šiame regione.

Visa darbo problematika aptariama trimis aspektais: etnopolitiniu, politiniu bei geopolitiniu.

Pradedant nagrinėti lietuvių ir baltarusių politinių santykių raidą, pirmiausia reikia aptarti pačių baltarusių tautos, kaip politinio subjekto, tapimo problemą. Tam skirta pirma darbo dalis. Į baltarusių veiksnio įtaką moderniosios Lietuvos valstybės teritorijos formavimuisi žvelgiama etnopolitiniu, politiniu ir ypač geopolitiniu aspektais. 1915–1920 metų laikotarpis suskyla į tris įvairiais požiūriais skirtingus etapus. Pirmasis apimtų Vokietijos galios laikotarpį 1915–1918 metais. Jis tiriama antroje darbo

dalyje, kurios uždavinys – aptarti Vokietijos poveikį Pirmojo pasaulinio karo metais Lietuvos valstybės formavimuisi ir eventualią baltarusių vietą tame formavimesi. Antrasis etapas apima 1918 m. pabaigos–1920 metų rudens laikotarpį. Jo analizei skirta trečia darbo dalis, kurios pagrindinė problema – nustatyti Lietuvos valstybės formavimosi raidą po Pirmojo pasaulinio karo, susidarius tam tikram jėgų vakuui, ir baltarusių vaidmenį tame formavimesi. Pagrindinė šio etapo charakteristika būtų galimybės lietuviams ir baltarusiams santykinai laisviau formuluoti ir įgyvendinti savo politinius tikslus. Trečiojo etapo pradžia žymėtų Rygos taikos sutarties sudarymas, lenkams ir sovietams pasidalijus regioninės galybės vaidmenį. Todėl ketvirtoje darbo dalyje daugiausia dėmesio skiriama Lenkijos ir Sovietų Rusijos sutarčiai, pasirašytai Rygoje, pagal kurią pasidalyta įtakos sferomis regione, o tai padarė lemtingą poveikį tiek Lietuvos valstybės statusui, tiek baltarusių tautos tolesnei raidai. Autorius mano esant prasminga baigiamajame skyriuje pateikti lietuvių ir baltarusių santykių raidą iki 1923 m., kai Vakarų šalių sprendimas, įteisinantis lenkų jėga nustatytą rytinę Lietuvos sieną, užbaigė bendros aktyvios lietuvių ir baltarusių opozicijos Rygos sutarties padariniams laikotarpį.

Darbe autorius priėjo prie tokių išvadų:

1. Lietuvos valstybės teritorijos formavimasis lėmė lietuvių, kaip etnografinės tautos, teritoriniai projektai ir tų projektų ryšys su vokiečių bei rusų (sovietų) geopolitiniais tikslais Lietuvos atžvilgiu. Baltarusių veiksnys suvaidino tik pagalbinį vaidmenį: lietuviai stengėsi pasinaudoti baltarusiais daugiausia tik kaip politiniu diplomatiniu įrankiu savo etnografiniams projektams įgyvendinti, nors baltarusių poveikis turėjo politinių ir net geopolitinių bei etnopolitinių apraiškų formuojantis Lietuvos valstybei.

2. 1915 m. vokiečių okupacinės administracijos sukurtas Oberostas (su tam tikromis išlygomis) atitiko lietuvių teritorinių projektų vadinamąjį maksimalų variantą. Nors lietuviai

etnopolitiškai tuo metu iš esmės jau buvo susiformavę kaip monokultūrinė, etnocentristinė tauta, tačiau būdami nepakankamai stiprūs 1915 metų pabaigoje jie kartu su baltarusiais bei kitomis tautomis sutiko su pliuralistiniu daugiakultūrinio Lietuvos valstybės modeliu. Baltarusius, kaip silpniau išsivysčiusią tautą LDK konfederacijoje, tenkino subkultūrinis statusas. Kai 1917 m. vokiečiai leido lietuviams kurti etnografinę Lietuvos valstybę, lietuviai derybose su baltarusiais siūlė šiems tik tautinės mažumos statusą; su tuo baltarusiai nesutiko. Kita vertus, lietuvių posūkis etnografinės valstybės principo link, kartu ir po Vasario revoliucijos sustiprėję demokratiniai procesai Rusijoje skatino etnografiniais pagrindais formuojamą Baltarusijos valstybės (BLR) idėją.

3. 1918 m. pabaigoje A. Voldemaro vyriausybė, pradėjusi faktiškai kurti Lietuvos valstybę, sudarė sutartį su baltarusiais, pagal kurią baltarusiai vėlgi galėjo tikėtis subkultūrinių teisių Rytų Lietuvos (Vilniaus ir Gardino gubernijų) teritorijose. Tačiau konkrečios aplinkybės sudarė prielaidas Gardino gubernijos teritorijoje formuoti baltarusių teritorinei autonomijai. Kartu tai liudija lietuvių ir baltarusių teritorinį etnopolitinį atsirbojimą. Tai patvirtintų, kad lietuviai taip pat darė poveikį baltarusių tautai formuoti etnopolitinę-etnocentristinę linkmę. 1920 metų liepos 12 d. sutartyje apibrėžta Lietuvos etnografinė tauta, o baltarusiams liko tik tautinės mažumos statuso galimybė. Pagal 1920 m. liepos 12 d. sutartį politinė Baltarusijos kontrolė turėjo pereiti sovietams.

4. 1920 metų lapkričio 11 d. vadinamąja „plebiscitine“ sutartimi Lietuva iš esmės vėl suteikė galimybę baltarusių teritorinei autonomijai Rytų Lietuvoje. Tačiau protestuojant sovietams lietuviai grįžo prie 1920 m. liepos 12 d. sutarties koncepto, o politinę baltarusių kontrolę pamažu perėmė sovietai. Imperialistinis lenkų ir sovietų susitarimas 1920 m. rudenį dėl buvusių LDK teritorijų pasidalijimo bei vėlesnis 1923 metų Ambasadorių konferencijos sprendimas, patvirtinęs tą pasidalijimo faktą,

praktiškai suardė natūralią LDK teritorijos transformaciją bei lietuvių ir baltarusių evoliuciją nacionalinių valstybių kūrimosi link. Taigi Lietuvos rytinės sienos formavimuisi baltarusių veiksnys nevaicino svarbiausio vaidmens.

Oponentai bei doktorantūros komiteto nariai palankiai įvertino darbą. Taip pat buvo perskaityti doc. dr. A. Kulakausko ir doc. dr. A. Kasperavičiaus atsiliepimai apie disertaciją. Darbo autorius nuosekliai atsakė į jam pateiktus klausimus.

Disertacijos gynimo posėdyje nuskambėjo mintis išleisti mokslinį darbą atskira monografija bei išversti jį į kai kurias užsienio kalbas (ypač rusų), kad su juo galėtų susipažinti kuo daugiau skaitytojų.

Vienbalsiu doktorantūros komiteto sprendimu Edmundui Gimžauskui suteiktas humanitarinių mokslų daktaro laipsnis.

Birželio 28-ąją Vilniaus universiteto Istorijos fakultete Justinas Braslauskas gynė disertaciją tema „Lietuvos socialinė-ekonominė padėtis nacių okupacijos metais“. Darbas atliktas 1995–2001 metais Vilniaus universitete.

Disertacijos gynime dalyvavo doktorantūros komiteto nariai: komiteto pirmininkas, darbo vadovas doc. dr. Sigitas Jegelevičius, prof. habil. dr. Vanda Kašauskienė, prof. habil. dr. Algirdas Gaižutis, prof. habil. dr. Elena Bukelienė. Doktorantūros komiteto narys prof. habil. dr. Vyngintas Bronius Pšibilskis dalyvauti negalėjo, nes buvo išvykęs į užsienį, tačiau paliko savo atsiliepimą apie disertaciją. Oficialūs oponentai: prof. habil. dr. Liudas Truska ir dr. Arūnas Bubnys. Taip pat dalyvavo kiti universiteto akademinės bendruomenės nariai, disertanto kolegos bei draugai.

Gynimo posėdžio pirmininkas prof. habil. dr. Algirdas Gaižutis pateikė informaciją apie disertanto veiklą doktorantūros studijų laikotarpiu ir konstatavo, kad visi doktorantūros studijų laikotarpio reikalavimai įgyvendinti.

Pristatydamas darbą disertantas aptarė tyrimo problematiką, aktualumą, istoriografiją ir pagrindines darbo kryptis.

Vokiečių okupacija Antrąjo pasaulinio karo metais – tai tragiškas lietuvių tautos istorijos puslapis. Sovietinę okupaciją pakeitė nacistinė. Lietuvių tauta artimiausioje ateityje turėjo išnykti, o jos teritorija tapti viena iš Vokietijos pasienio provincijų. Okupantai visokiais būdais engė vietos gyventojus. Jie sukūrė okupacinės valdžios aparatą Lietuvoje, kad galėtų įgyvendinti savo grubuoniškus tikslus.

Žlugus politiniam ir ideologiniam komunizmo monopoliui bei atkūrus Lietuvos nepriklausomybę, dingo istorikus varginantis kiekvieno gyvenimo aspekto politizavimas. Tačiau kartu pastebimas ir didesnis istorikų polinkis į politinės raidos tyrimus siekiant užpildyti netolimos praeities istorijos spragas. Galbūt kaip tik šiuo reiškinio galima paaiškinti tai, kad iki šiol nėra išleistas išsamesnės, objektyviu nacių vykdytos ūkinės politikos Lietuvoje vertinimu ir naujais dokumentų bei patikimų statistinių duomenų analize pagrįstos, krašto socialinę ir ekonominę padėtį nacių okupacijos metais gvildenančias studijas.

Disertacijos objektas – nacių politika Lietuvos socialinėje-ekonominėje srityje ir jos padariniai. Tyrimo tikslas – tirti Lietuvos socialinę-ekonominę padėtį šiuo laikotarpiu per pagrindinių ūkio šakų – žemės ūkio, pramonės, amatų ir prekybos – prizmę. Pirmasis tyrimo uždavinys – šaltinių, istoriografijos bei ano meto spaudos duomenų analizės pagrindu įrodyti, jog Lietuvos socialinė-ekonominė padėtis priklausė ne tiek nuo vidinių krašto ūkio raidos ypatumų, kiek nuo išorinio veiksnio – Vokietijos, kaip valstybės agresorės, siekio pamažu integruoti vietos ūkį į savąjį, o iš pradžių kraštą apibendrinant, karą poreikiams patenkinti. Antrasis tyrimo uždavinys – argumentuotai pagrįsti hipotezę, jog nacių politiką Lietuvos ūkio srityje švelnino lietuvių administracijos pareigūnai. Trečiasis tyrimo uždavinys – analizuojant naujausius statistinius duomenis, parodyti

Lietuvos socialinės-ekonominės padėties nacių okupaciniu laikotarpiu (palyginti su anksčiau laikotarpiu) pokyčių mastą ir kryptį – progreso ar regreso link. Be minėtų tyrimo uždavinių, darbe taip pat siekiama patikrinti autorius keliamą hipotezę, jog nacių politika Lietuvos ūkio srityje nesiderino su tarptautinės teisės normomis, konkrečiai su 1907 m. Hagos 4-ąja konvencija „Dėl sausumos karo įstatymų ir papročių“.

Istorikų ir ekonomistų veikaluose daugelis nacių vykdytos ūkinės politikos aspektų arba visai apeinami, arba pateikiami paviršutiniškai; beje, dauguma šių veikalų išleisti sovietmečiu, todėl gerokai ideologizuoti. Ypač ryšku tai, kad buvo tyrinėjami vien negatyvūs nacių politikos Lietuvos socialinėje-ekonominėje srityje aspektai ir visiškai nutylimi lietuvių administracijos pareigūnų pozityvūs darbai.

Okupacinių nacių laikotarpį nagrinėjančių naujesnių ir objektyvesnių darbų nėra daug, o darbų, bent tam tikrais aspektais nušviečiančių Lietuvos socialinę-ekonominę padėtį šiuo laikotarpiu, tėra vienetai.

Lietuvos socialinės-ekonominės padėties nacių okupacijos metais tyrimas remiasi mokslinėje apyvaroje nenaudota faktine medžiaga, darbe pateikiami nauji ir neideologizuoti Lietuvos ekonomikos ir socialinės srities pokyčių šiuo laikotarpiu vertinimai. Darbas aktualus tuo, kad juo norima įveikti istoriografijoje nusistovėjusius šios temos tyrinėjimo stereotipus.

Rašydamas šį darbą, autorius rėmėsi įvairia archyvine medžiaga, pasirinktai darbo temai atskleisti nemažai padėjo nacių okupacijos metų Lietuvos spauda, taip pat informacijos apie okupantų politiką ūkio srityje suteikė ir memuarinė literatūra.

Disertacijoje taikomi deskriptyvinis, analizės, statistinis-matematinis, istorinis-lyginamasis ir apibendrinamasis metodai. Darbe daugiausia naudotasi istoriniu-lyginamuoju metodu, kadangi jis, darbo autoriaus įsitikinimu, labiausiai tinka kiekvieno laikotarpio socialinei-ekonominei padėčiai tirti.

Dėstomoji darbo dalis suskirstyta į tris skyrius: „Lietuvos žemės ūkis nacių okupacijos metais“, „Nacių politika Lietuvos pramonės ir amatų srityje ir jos rezultatai“ ir „Prekyba Lietuvoje viešpataujant naciams“. Šie trys darbo skyriai, siekiant kuo labiau išryškinti norimus temos aspektus, suskirstyti į poskyrius. Pirmajame skyriuje nuosekliai aptariami nuosavybės santykiai, ūkio kultūrinimo darbų sąsą, ūkininkų išnaudojimas, svarbiausios socialinės žemės ūkio problemos ir okupacijos padariniai. Antrajame skyriuje detalai analizuojamos tokios sritys kaip pramonės ir amatų pajungimas karo tikslams; nacių politika rengiant pramonės ir amatų specialistus; pramonės darbininkų ir amatininkų socialinė padėtis bei, kaip ir pirmojoje dalyje, pateikiami okupacijos padariniai. Trečiajame skyriuje aptariama prekyba Lietuvoje viešpataujant naciams. Išskiriami tokie poskyriai – nuosavybės santykiai, prekybos pajungimas okupantų tikslams, didmeninė ir mažmeninė prekyba, kainų politika ir nelegali prekyba, lietuviškos administracijos pareigūnų veiksmams prekybos srityje.

Darbe autorius pateikė tokias išvadas:

1. Naciams laimėjus karą, visų Pabaltijo kraštų, tarp jų ir Lietuvos, teritorijos turėjo būti įtrauktos į nacistinio Reicho sudėtį. Ekonomiškai atžvilgiu užgrobti Pabaltijo kraštai turėjo tapti svarbiausiu nacistinės Vokietijos maisto produktų bei žemės ūkio žaliavų tiekėju. Karo metais šių kraštų ekonomika turėjo tenkinti Vėrmachto ir kitus Reicho poreikius, visiškai nepaisant vietinio ūkio ir gyventojų interesų.

2. Nacių agrarinės politikos okupuotoje Lietuvoje esmė buvo vienašališkas reikalavimas didinti pagrindinių maisto produktų ir žaliavų gamybą tam, kad būtų aprūpinta maisto produktais vokiečių kariuomenė ir Vokietijos gyventojai. Didelės žemės ūkio produktų prievolės, represinės jų rinkimo priemonės, darbo jėgos ir ypač įvairių žemės ūkio reikmenų trūkumas bei kiti nepalankūs karo meto veiksniai lėmė Lietuvos žemės ūkio nuosmukį.

3. Pramonės ir amatų organizavimas nacių okupacijos laikotarpiu buvo nulemtas taip pat

ne vidinės krašto ūkio raidos, bet išorinio veiksnio – Vokietijos, kaip valstybės agresorės, siekio pamažu integruoti vietas ūkį į savąjį. Nacių okupacijos metais krašte praktiškai veikė tik tos pramonės įmonės, kurios turėjo vietinių žaliavų ir kurių gaminama produkcija buvo labai reikalinga okupantams. Nacių okupacijos pabaigoje pramonės įmonių skaičius buvo dešimtadaliu mažesnis negu 1941 metais.

4. Prekybos organizavimas nacių okupaciniu laikotarpiu taip pat buvo nulemtas Vokietijos interesų. Tą akivaizdžiai rodė vokiečių bendrovių įkūrimas krašte bei perdavimas jų žinion daugelio mažmeninės ir didmeninės prekybos įmonių. Dėl prekių, transporto stygiaus, nerealių kainų ir atlyginimų politikos tiek mažmeninė, tiek didmeninė prekyba Lietuvoje merdėjo.

5. Lietuvos ūkio nuosmukis lėmė sunkią jos gyventojų socialinę padėtį. Nors nacių okupacinė valdžia ir ėmėsi tam tikrų priemonių visuomeniniam gyvenimui pagerinti, tačiau tos priemonės iš esmės nepakeitė sunkios gyventojų padėties.

6. Tyrimo rezultatai rodo, kad pasitvirtino darbo autorius kelta hipotezė, jog lietuvių administracijos pareigūnai švelnino nacių vykdomą ūkinę politiką. Jie sugebėjo įtikinti vokiečių okupacinę civilinę valdžią, kad būtina tęsti Nepriklausomos Lietuvos laikais pradėtus, tačiau bolševikmečium užleistus žemės ūkio gamybos ir kultūros kėlimo darbus. Taip pat tik lietuvių administracijos pareigūnų iniciatyva ir jėgomis Lietuvoje buvo kuriamos naujos prekybos įmonės, steigiamos prekybos mokyklos, organizuojami įvairūs prekybininkų rengimo bei tobulinimosi kursai ir pan.

7. Apžvelgus okupantų valdymo metodus žemės ūkio, pramonės, amatų ir prekybos srityse, konstatuotina, kad pasitvirtino darbo autorius kelta hipotezė, jog nacių politika Lietuvos ūkio atžvilgiu nesiderino su tarptautinės teisės normomis, konkrečiai – su 1907 m. Hagos konferencijoje priimta 4-ąja konvencija „Dėl sausumos karo įstatymų ir papročių“.

Pristatęs darbą, autorius atsakė į jam pateiktus klausimus, o oponentai bei doktoran-

tūros komiteo nariai ģvertino darbu. Taip pat buvo perskaityti dr. A. Potašenkos ir doc. dr. A. J. Lyno atsiliepimai.

Oponentai bei doktorantūros komiteo nariai pabrėžė doktoranto ryžtą pasirinkti nelengvą, tačiau aktualų ūkinės temos nagrinėjimą, išryškino darbo novatoriškumą nacių ūkinės

politikos teisinio ģvertinimo prasme, taip pat pateikė neesminių pastabų ir komentarų.

Vienbalsiu doktorantūros komiteo sprendimu Justinui Braslauskui buvo suteiktas humanitarinių mokslų daktaro laipsnis.

Ramojus Kraujelis